

Het najagen van een illusie?

De PvdA en Europa

Gerrit Voerman

De PvdA is van meet af aan voorstander geweest van de Europese integratie. Daarbij speelden zowel politieke als economische overwegingen een rol: het ging erom de aartsvijanden Duitsland en Frankrijk met elkaar te verzoenen en de groei van de welvaart te bevorderen door het slechten van handelsbarrières in West-Europa. Anno 2016 zijn deze motieven voor de PvdA nog steeds leidend. De voortschrijdende supranationale samenwerking wordt als een garantie gezien voor vrede, politieke stabiliteit en welvaart op het Europese continent.

Naast politieke en economische beweegredenen had de PvdA op het Europese vlak echter ook een uitgesproken ideologisch geïnspireerde doelstelling. In 1950, toen het proces van de Europese integratie daadwerkelijk op gang kwam, legde de partij een duidelijk verband tussen de totstandkoming van een Europese federatie en de verwezenlijking van een op democratisch-socialistische leest geschoeide maatschappij. 'Geen socialisme zonder Europa. Geen Europa zonder socialisme', zo sprak de partij destijds hoopvol uit.¹ Een planhuishouding op Europese schaal in combinatie met een democratisch en politiek verenigd Europa werd noodzakelijk geacht om een dergelijke samenleving te realiseren. Van een 'rood' Europa kwam het niet, maar dat neemt niet weg dat binnen de PvdA de hoop daarop lange tijd bleef sluimeren. In de jaren negentig, nadat de partij haar ideologische veren had afgeschud, verdween ook de gedachte van een socialistisch Europa, maar daarmee kwam aan het wensdenken niet

geheel een einde: geen socialistisch Europa, maar wellicht toch wel een sociaal Europa, of een welvaartsstaat op Europees niveau. Ook daarvan kwam echter niet veel terecht. De PvdA moest aanvaarden dat terwijl de door haar gesteunde economische integratie voortschreed, het sociale beleid op Europees niveau een ondergeschoven kind bleef.

In deze bijdrage wordt de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa beschreven, vanaf het begin van de jaren vijftig tot 2016. De partij heeft met elke nieuwe ronde van de Europese integratie ingestemd, wat vaak gepaard ging met (enig) debat in eigen gelederen over de grondslag en vormgeving ervan. Aanvankelijk ging het erom of Atlantische samenwerking niet de voorkeur moest hebben boven Europese, en of Europa niet een eigen plaats moest innemen tussen de beide grootmachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. In de decennia die volgden werd er regelmatig gediscussieerd over de aard van de politieke samenwerking – intergouvernementeel of communautair –, over de verhouding tussen economische en politieke integratie, en over de relatie tussen de economische en sociale component. Stond de gemeenschappelijke markt centraal, of ging het ook om de sociale voorwaarden voor de markt?

Daarbij leefde lange tijd in de PvdA de impliciete overtuiging dat Europa uiteindelijk zou kunnen uitgroeien tot een sociaaldemocratisch project en dat een verenigd Europa zou beantwoorden aan de sociaaldemocratische normen van sociale rechtvaardigheid. Deze kant van de opstelling van de PvdA ten opzichte van Europa is tot nu toe altijd onderbelicht gebleven. Het is het relaas van een droom die een illusie werd, en dat wellicht voor iets breeders staat: terwijl de PvdA telkens weer steun verleende aan de totstandkoming van een stabiel en welvarend Europa, werd zij op een zeker moment wakker in een Europa waarin de vrije markt centraal was komen te staan en waarvan de sociale component nooit echt uit de verf was gekomen. Bovendien werkte de partij de afgelopen decennia mee aan het overhevelen van budgettaire bevoegdheden aan Brussel, waarmee zij de nationale speelruimte voor een actief werkgelegenheidsbeleid zelf inperkte. Zo heeft de PvdA, of meer in het algemeen de Europese sociaaldemocratie, bijgedragen aan haar eigen onvermogen.

De jaren vijftig: tussen federaal en confederaal

De Partij van de Arbeid kwam in 1946 tot stand, toen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en enkele andere partijen fuseerden. Het idee van

de Europese integratie sloot nauw aan bij het gedachtegoed van de nieuwe partij. Van de SDAP, verreweg de grootste fusiepartner, erfde de PvdA haar internationalistische karakter, dat eigen is aan de socialistische beweging.² Van meet af aan was haar doel, althans in haar programma's en andere publicaties, de vorming van een 'federatief Europa', dat de partij als een logisch uitvloeisel zag van 'de oude internationalistische idealen van het socialisme'.³ Een verenigd, democratisch Europa, waarin landen een deel van hun soevereiniteit zouden afstaan, was noodzakelijk om Duitsland in de westerse samenwerking te incorporeren en meer in het algemeen om duurzame vrede, vrijheid, democratie en welvaart mogelijk te maken. In nationaal verband haar doelstellingen realiseren zou niet lukken, zo meende de PvdA. 'Slechts in een federatief Europa zal het democratische socialisme zijn volle constructieve kracht kunnen ontplooiën'.⁴

Zonder reserves streefde de PvdA naar economische en politieke eenwording, dat wil zeggen een geleide, planmatige economie met een internationale werkverdeling binnen een Europese 'democratische federatie'. Ze beschouwde het federatieve ideaal ook als een soort cultuuropdracht, als een middel om de gemeenschappelijke grondslagen van de westerse beschaving te verdiepen, 'zowel tegen geestloze, materialistische vervlakking als tegen collectivistische uitholling'.⁵ Met dat laatste werd vanzelfsprekend het communisme bedoeld, waartegen de vooroorlogse sociaaldemocraten al krachtig stelling hadden genomen en ook de PvdA zich scherp keerde. Niettemin meende de partij aanvankelijk dat een onafhankelijk, krachtig, democratisch-socialistisch 'Verenigd Europa' zich tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie moest positioneren. Na de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in 1948 gaf de partij dit concept van de 'Derde Weg' op en streefde zij naar Atlantische samenwerking, een jaar later resulterend in steun aan de dan opgerichte NAVO.⁶ Ook de Europese samenwerking beschouwde zij nu als instrument tegen de dreiging van de Sovjet-Unie.⁷

In het in 1951 verschenen, invloedrijke rapport *De weg naar vrijheid* bepleitte de PvdA naast economische eenwording en planning de 'gelijktijdige politieke integratie in de zin van totstandkoming van een supra-nationaal gezag'. Een deel van de nationale soevereiniteit moest worden afgestaan aan een dergelijk 'West-Europees politiek gezagslichaam', waaraan economische bestuurscolleges als de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) ondergeschikt dienden te zijn. Dat overkoepelende 'gezagslichaam' moest op zijn beurt weer gecontroleerd worden door een parlementair orgaan.⁸ Hiermee was de uitermate positieve houding van de PvdA ten aanzien

van de Europese eenwording en de institutionele vormgeving daarvan voor de komende decennia vastgelegd.⁹ Daarbij bleef in de partij de hoop sluimeren dat een federaal Europa schaalvoordelen en instrumenten zou bieden om de door de PvdA gewenste sociale hervormingen door te voeren en de economische ontwikkeling wezenlijk te sturen in de richting van volledige werkgelegenheid – doelstellingen die de sociaaldemocraten in het Nederlandse politieke bestel minder eenvoudig konden realiseren aangezien zij niet beschikten over een parlementaire meerderheid en zij coalities met andere partijen moesten vormen. Wat in Nederland niet haalbaar was, moest dus via Europese weg worden verwezenlijkt. ‘Dit inzicht voedde het Euro-idealisme in de PvdA,’ aldus de jurist R. Heyting.¹⁰ Een van de vertegenwoordigers van deze stroming was Marinus van der Goes van Naters, van 1946 tot 1951 voorzitter van de Tweede Kamerfractie en daarna tot 1967 Tweede Kamerlid. ‘De gedachte van socialistische planning, dit besef, dat integratie méér is dan alleen liberalisatie van de internationale handel, is juist door de Nederlanders [d.w.z. de PvdA’ers, gv] steeds weer naar voren gebracht, ook internationaal.’¹¹ De vraag rees vervolgens hoe er in Europa een socialistische meerderheid tot stand moest komen. Zeker was wel dat dit zonder de toetreding van het Verenigd Koninkrijk – en dus de sterke Labour Party – geen eenvoudige zaak zou zijn.

De voorkeur van de PvdA voor supranationale instellingen met verstrekende bevoegdheden die de Europese eenwording ten koste van de nationale soevereiniteit gestalte moesten geven, is mede daarop terug te voeren. De EGKS, de Europese Defensie Gemeenschap (EDG), waarvan het overigens niet zou komen, de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en Euratom kregen alle de steun van de sociaaldemocraten. Zij hoopten niet zelden ooit de nieuwe bovenstatelijke organen als de Hoge Autoriteit, de Europese Commissie en de (indirect verkozen) Gemeenschappelijke Vergadering (de voorloper van het Europees Parlement) te kunnen inzetten voor sociaaldemocratisch beleid.¹² Volgens Van der Goes van Naters bijvoorbeeld was het mogelijk binnen de EEG een ‘daadwerkelijke solidariteit’ te scheppen.¹³ Eerste Kamerlid Hein Vos erkende dat het EEG-verdrag niet was bedoeld om een socialistisch Europa dichterbij te brengen, maar ‘het staat er ook niet aan in de weg’.¹⁴

Ondanks de heldere supranationale standpunten van de PvdA in officiële rapporten en verkiezingsprogramma’s alsmede de parlementaire instemming van de Kamerfracties met de Europese verdragen bestonden er binnen de partij evenwel grote meningsverschillen over de Europese integratie. Daarbij ging het naast de vraag hoever de Europese eenwording moest gaan – de ‘verdieping’ –,

ook over de hiermee verbonden kwestie van de ‘verbreding’: de eventuele deelname van het Verenigd Koninkrijk en van de Scandinavische landen, die overigens ook alle als ‘zware steunpunten’ van de West-Europese sociaaldemocratie werden gezien.¹⁵ De Britten waren buiten de EGKS en later de EEG gebleven, maar de PvdA zag Londen graag toetreden. Te veel supranationalisme zou het Britse lidmaatschap echter alleen maar moeilijker maken. In dit verband onderscheidt de historicus Mathieu Segers in deze periode drie stromingen binnen de PvdA.¹⁶ Het officiële, ronduit pro-Europese partijstandpunt werd aangehangen door de meer idealistisch ingestelde ‘gemeenschapsdenkers’, zoals de al geïntroduceerde Van der Goes van Naters, minister van Landbouw Sicco Mansholt en Alfred Mozer, van 1948 tot 1958 internationaal secretaris van de PvdA en daarna kabinetschef van Mansholt toen die eurocommissaris voor Landbouw was geworden.¹⁷ Zij bepleitten zonder terughoudendheid verdere supranationalisering; de gereserveerde opstelling van Londen mocht daaraan geen afbreuk doen. Daartegenover stonden de realistische ‘traditionalisten’, die zich in de eerste plaats op de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk richtten en de Europese integratie afhankelijk maakten van Atlantische consideraties. Meest in het oog springende representant was Jacques de Kadt, Tweede Kamerlid van de PvdA van 1948 tot 1963 en woordvoerder Buitenlandse Zaken. Tussen beide stromingen in bevonden zich de confederalisten. Zij waren voor nauwe economische samenwerking gebaseerd op vrijhandel, en dachten meer in intergouvernementele dan supranationale termen – ook om te voorkomen dat de mogelijke toetreding van het Verenigd Koninkrijk geheel buiten beeld zou raken.

Volgens Segers was dit pragmatische confederale model voor zowel gemeenschapsdenkers als traditionalisten de *second best* optie. In de top van de PvdA kon het daarom op veel weerklank rekenen. Pleitbezorger van de middenweg was uitgerekend partijleider Willem Drees, die van 1948 tot 1958 premier was en die eigenlijk als traditionalist kan worden beschouwd; volgens de historica Wendy Asbeek Brusse was hij ‘the government’s most outspoken critic of European unity’.¹⁸ De behoedzame Drees vreesde dat een verenigd Europa door de katholieke overmacht zou uitlopen op een ‘l’Europe Vaticane’, met slechts een bijrol voor de sociaaldemocraten. Hij wenste in tegenstelling tot vele anderen in de PvdA ‘geen politieke integratie zonder voorafgaande economische integratie’ – het confederale credo bij uitstek.¹⁹ Van de EDG en de eraan gekoppelde Europese Politieke Gemeenschap (EPG; de facto bepleit in *De weg naar vrijheid*) moest hij dan ook weinig hebben. Met de overdracht van nationale

bevoegdheden aan supranationale organen had hij grote moeite wanneer er althans geen economische voordelen tegenover stonden.²⁰ In het kabinet dreigde Drees zelfs met opstappen wanneer de EDG en EPG te ver zouden gaan. Met enige overdrijving noemde gemeenschapsdenker Van der Goes van Naters hem een ‘anti-Europeaan’.²¹ Drees’ opstelling had grote gevolgen: door toedoen van de Nederlandse regering werd de nationale component binnen de EGKS versterkt door de introductie van de Raad van Ministers. In dit orgaan hadden de lidstaten vetorecht in het geval er vitale nationale belangen in het spel waren.²² In 1956 stemde Drees in met de EEG, alhoewel hij die door Franse invloed te protectionistisch vond en het betreunde dat het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen ontbraken.²³ De EEG nam echter de door Drees als premier bevorderde EGKS-structuur over. Zo’n zestig jaar later is deze combinatie van intergouvernementele en communautaire elementen in de institutionele architectuur van de Europese Unie nog steeds duidelijk herkenbaar.

Zo dekte het uiterst pro-Europese standpunt van de PvdA in de jaren vijftig bepaald niet helemaal de lading. Officieel mocht de partij dan een Europese federale politieke structuur nastreven, zoals in 1959 in haar beginselprogramma was vastgelegd, maar intern was daarvoor lang niet iedereen geporteerd. De ‘gemeenschapsdenkers’ hadden de teksten van de programma’s, rapporten en de artikelen in *Socialisme en Democratie* – het maandblad van de PvdA – aan hun zijde, maar zij legden het in de praktijk af tegen de pragmatische confederalen en traditionalisten in de regering – niet alleen Drees, maar ook de minister van Financiën Piet Lief tinck en die van Sociale Zaken, Ko Suurhoff –, die vaak poogden de Europese integratie af te remmen uit angst dat anders de Nederlandse belangen zouden worden geschaad.²⁴

In de jaren zestig, toen de samenwerking in Europa stagneerde, bepleitte de PvdA voortzetting van de politieke integratie door onder meer de versterking van de positie van de Europese Commissie (wat zij noodzakelijk achtte vanwege de voortschrijdende economische samenwerking). Daarnaast hamerde zij harder dan daarvoor op vergroting van de democratische controle door de uitbreiding van de bevoegdheden en de directe verkiezing van het Europees Parlement. Het Tweede Kamerlid Henk Vredeling, die tegelijk deel uitmaakte van het indirect verkozen Europees Parlement, pleitte daarnaast ook voor een grotere invloed van het Parlement op de samenstelling van de Commissie, waarvan het pas met het Verdrag van Maastricht in 1992 zou komen.²⁵ Verder bleef de PvdA een uitgesproken voorstander van toetreding van het Verenigd Koninkrijk. Van verdergaande democratisering kwam echter weinig terecht

door de blokkades die de Franse president Charles de Gaulle opwierp. Hoewel de economische integratie floreerde, raakte het politieke eenwordingsproces door de tegenwerking van Parijs in het slop. In die tijd verflauwde binnen de PvdA de belangstelling voor Europa: slechts een klein clubje 'Euro-idealisten' hield zich er nog mee bezig.²⁶

Radicalisering in de jaren zeventig: het voorwaardelijkheidsdenken

Dat de economische samenwerking een succes was, vergoedde aanvankelijk veel van de teleurstelling die hier en daar in sociaaldemocratische kring te bespeuren viel. Rond 1970 ging de PvdA echter haar positie ten opzichte van Europa herdefiniëren. Daarbij speelde het groeiende besef mee dat het welslagen van de EEG zich voltrok in een context van liberalisering van de markt en dat er van de gedroomde sturing en planning op Europees niveau weinig terecht was gekomen.

Onder invloed van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links radicaliseerde de partij in programmatisch en ideologisch opzicht. De socialistische aspiraties laaiden op – ook ten aanzien van Europa. De PvdA ging de EEG gaandeweg meer zien als een kapitalistische en niet-democratische institutie. Niet alleen zou de Gemeenschap onder één hoedje spelen met multinationals, wat ten koste ging van de Europese werknemers en de ontwikkelingslanden, maar ook zou zij de mogelijkheid van een socialistisch beleid binnen een lidstaat kunnen tegengaan en nationale verworvenheden op sociaal terrein kunnen aantasten.²⁷ De op vrije concurrentie gebaseerde economische integratie was voor de PvdA niet langer een doel op zichzelf; haar steun hiervoor werd direct afhankelijk gemaakt van de mogelijkheid om een democratisch, socialistisch en rechtvaardig Europa te realiseren. Deze geconditioneerde opstelling van de partij kwam te boek te staan als het 'voorwaardelijkheidsdenken'.

Deze benadering betekende een breuk met de positie die de PvdA de decennia ervoor had ingenomen.²⁸ Tot dan toe was zij immers officieel ongeclausuleerd uitgesproken pro-Europees geweest: de economische en politieke integratie (voor de confederalen in deze volgorde, voor de gemeenschapsdenkers tegelijkertijd of andersom) juichte zij toe. De politieke integratie bleef de PvdA onderschrijven, waarbij zij onder invloed van Nieuw Links (dat in het pamflet *Tien over rood* overigens weinig woorden aan Europa vuilmaakte) nog sterker de nadruk legde op de noodzaak van politisering door vergroting van de democratische zeggenschap en controle binnen het Europese politieke bestel

– onder meer door de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement. De economische integratie, met andere woorden de verdere uitbouw van de Europese vrije markt – een van de fundamenten van het proces van Europese eenwording –, koppelde de partij nu echter aan de ‘rechtvaardige verdeling van welvaart, macht, kennis en arbeid over de wereld, met name door te werken aan een nieuwe internationale economische orde, gebaseerd op socialistische beginselen’, aldus het verkiezingsprogramma van 1977.²⁹ Het in datzelfde jaar vastgestelde beginselprogramma sprak zich nog duidelijker uit voor ‘Europese samenwerking en hervorming van het economisch stelsel in socialistische zin’.³⁰ De voortgang van de economische integratie werd door de PvdA dus niet afgewezen, maar wel afhankelijk gemaakt van de verdere evolutie van de politieke integratie en van het bereiken van socialistische doelstellingen.³¹ Overigens was de gedachte dat de EEG het kader was waarbinnen een ‘democratisch socialistische’ samenleving moest worden opgebouwd niet uitsluitend voorbehouden aan de radicale voorwaardelijkheidsdenkers. Ook een gematigder partijlid als Schelto Patijn dacht er in die tijd zo over. ‘Een ontwikkeling van Europa in een democratisch socialistische richting is noodzakelijk,’ schreef hij in 1971. Om te komen tot onder meer een Europese sociale politiek achtte Patijn het nodig de communautaire structuur ‘naar onze hand te gaan zetten’.³²

In zekere zin knoopte de PvdA hiermee aan bij de in de jaren vijftig in een deel van de partij gekoesterde verwachting dat de Europese integratie de opmaat zou zijn naar een socialistisch Europa. De berusting en gelatenheid waarmee gemeenschapsdenkers het uitblijven van dit einddoel destijds hadden aanvaard, was niet besteed aan de jonge radicale nieuwlichters. Zij meenden dat de nationale staat als kader voor wezenlijke maatschappelijke hervormingen tekortschoot; problemen als milieu en internationale veiligheid, maar ook ‘economische machtsbeheersing’ en ‘welvaartsverdeling’ konden alleen op Europees niveau worden aangepakt.³³ Zij wilden de Europese integratie alleen steunen wanneer er op deze terreinen daadwerkelijk stappen in socialistische richting werden gezet. Zo vond de voormalige Nieuw Linkser Arie van der Hek, die van 1973 tot 1987 lid van de Tweede Kamer was en als een exponent van deze ‘voorwaardelijkheidsdenkers’ kan worden beschouwd, het ‘noodzakelijk dat ieder voorstel dat in het kader van de EEG nog gedaan wordt, getoetst zal zijn aan de bijdrage die het levert aan socialistische doelstellingen’. Wanneer dit niet zou gebeuren, dan zou slechts het ‘EEG-liberalisme’ worden versterkt.³⁴

Zoals zo vaak werd in de praktijk de soep niet zo heet gegeten. De politoloog W.J. Veenstra stelde in 1977 vast ‘dat de PvdA, als puntje bij paaltje komt,

nog steeds trouw is aan de Europese eenwording'.³⁵ Zoals in de jaren vijftig het confederalisme aan het langste eind had getrokken, wonnen nu de 'ouderwetse' voorstanders van Europese samenwerking het van de voorwaardelijkheidsdenkers. Zij werden daarbij geholpen door het feit dat de PvdA rekening moest houden met de meer gematigde partijen waarmee ze in die tijd samenwerkte. In het met D66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR) opgestelde *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* werd het voorwaardelijkheidsstreven licht afgezwakt: grotere eenheid in Europa 'dient ondergeschikt te zijn aan de verwezenlijking van een progressief beleid' op onder meer sociaal terrein, met betrekking tot het milieu en de 'demokratisering' van de Europese instellingen.³⁶ In de regeringsverklaring van het in mei 1973 aangetreden kabinet van PvdA, D66, PPR, Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Katholieke Volkspartij (KVP) klonk dit wat zwakjes na. Premier Joop den Uyl, die het tempo van de Europese integratie 'vaak teleurstellend laag' noemde, stelde dat er bij de opbouw van een economische en monetaire unie – waarvan toen al sprake was – naar gestreefd moest worden 'dat aan een rechtvaardige verdeling van de welvaart en de zorg voor het welzijn een centrale plaats wordt toegekend'.³⁷

Terwijl de partij in woord en geschrift een scherpe koers van voorwaardelijkheid uitzette, ging Den Uyl daarin veel minder ver.³⁸ Als premier nam hij er afstand van: 'Het zou dwaas zijn als dat zou moeten betekenen: alleen meedoen aan een Socialistisch Europa'.³⁹ Van een 'activistische Europese politiek' was Den Uyl wel voorstander. 'Bij het verdergaan op de weg naar de Europese eenwording moet je als socialist proberen om er voortdurend socialistische oplossingen in te schuiven'.⁴⁰ De EEG was in tegenstelling tot de EGKS primair gericht op de vrije markt, zonder daarbij te voorzien in adequate ordeningsinstrumenten. Het Verdrag van Rome sloot echter de introductie van die middelen ook niet uit, aldus Den Uyl; het was aan de PvdA om zich sterk te maken voor dergelijke democratisch gecontroleerde Europese bevoegdheden, zeker wanneer nationale ordeningsinstrumenten werden uitgehold.⁴¹ Die bevoegdheden zouden dan vanuit sociaaldemocratisch perspectief gericht kunnen zijn op beperking van de inkomensverschillen en uitbouw van de sociale zekerheid.⁴²

Zo was er na Drees opnieuw een fundamentele discrepantie tussen wat de PvdA als partij wilde en wat haar premier tot uitvoering bracht, al moet worden opgemerkt dat de speelruimte van Den Uyl in de jaren zeventig aanzienlijk beperkter was dan van zijn voorganger in de jaren vijftig. Het ging nu immers niet uitsluitend over supranationalisering van de Europese beleidsmatige en politieke structuur als zodanig, zoals ten tijde van Drees, maar om de socialistische

inkleuring van de Europese integratie.⁴³ Dat er soevereiniteit moest worden overgedragen onderschreven alle grote partijen wel, al konden ze van elkaar verschillen over de mate waarin. Dat die overdracht het socialisme dichterbij moest brengen – daarop zaten in ieder geval de partners van de PvdA in het kabinet-Den Uyl niet te wachten, de PPR wellicht uitgezonderd.

Onder invloed van Nieuw Links werd de houding van de PvdA ten aanzien van Europa kritischer of zelfs sceptisch, maar de partij wees de Europese samenwerking niet principieel af – integendeel: die moest voortgaan, maar dan wel resulteren in een democratischer en socialer Europa. De gedachte dat Nederland zijn lidmaatschap van de Europese Gemeenschappen (EG) zou moeten opzeggen, werd dan ook vrijwel niet in de partij vernomen – dat werd als ‘economische zelfmoord’ gezien.⁴⁴

De jaren negentig: voor markt en munt

Aan de geclausuleerde en tegelijkertijd ambivalente opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa kwam in de loop van de jaren tachtig een einde. In haar verkiezingsprogramma van 1982 sprak de partij zich nog uit voor ‘de opbouw van een socialistisch Europa’ en voor een ‘beleid van indicatieve planning boven het handhaven van de vrije markt’.⁴⁵ Daarna nam zij gas terug: in het program van 1986 was het gedaan met het voorwaardelijkheidsdenken. Ondanks tekortkomingen op sociaal, ecologisch en democratisch vlak stemde de PvdA in met de Europese Akte, die was bedoeld om in 1992 het vrij verkeer van goederen, personen, kapitaal en diensten – de interne markt – te verwezenlijken. Volgens woordvoerder Maarten van Traa was zijn partij “sadder, wiser” en Europeser geworden... Toen er in onze kring wellicht meer twijfel bestond over de noodzaak van Europese samenwerking deed de volgende spreuk opgeld: “Europa zal socialistisch zijn of niet zijn. Dat is geen voorwaarde, maar een overtuiging.” Geheel correct is deze weergave niet, misschien wel omdat Van Traa als internationaal secretaris in de jaren 1979-1987 medeverantwoordelijk was geweest voor de opstelling van zijn partij. Hoe dan ook, zijn conclusie was wel helder: ‘Wij willen deze uitspraak vandaag niet meer zo herhalen!’⁴⁶

Mocht er nog twijfel over bestaan, dan maakte de partijcommissie Programmatiese Vernieuwingen in 1987 in haar rapport *Schuivende panelen* daaraan op niet mis te verstane wijze een einde. ‘Thans is... de tijd aangebroken om, zonder al te veel voorwaarden vooraf, met de meeste kracht te streven naar een verdere

versterking en integratie van Europa, juist mede in het Nederlands belang.⁴⁷ Daarmee was het wantrouwen dat de opstelling van de PvdA in het vorige decennium kenmerkte van de baan. Tegelijkertijd verdween ook de gedachte van een socialistisch Europa in de partij; die zou niet meer terugkeren in het officiële discours. Het is erg onwaarschijnlijk dat er sindsdien in de PvdA nog veel leden konden worden gevonden die daarop hun hoop hadden gevestigd – zeker niet na de ondergang van het staatsocialisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie na de val van de Berlijnse Muur in november 1989. Het geloof – of wellicht niet meer dan de hoop – dat Europa, een bij uitstek liberaal project (vrije concurrentie, voltooiing van de interne markt, economische groei), toch ook de verwezenlijking van sociale doelen mogelijk kon maken, bleef echter binnen de partij bestaan. ‘De klassieke taken van de vakbeweging en de sociaal-democratie zullen op Europese schaal moeten worden ingevuld’, zo poneerde in die tijd een door het partijbestuur ingestelde werkgroep onder voorzitterschap van Wim Kok, die in 1986 Den Uyl als partijleider was opgevolgd.⁴⁸ In diezelfde tijd hield directeur Joop van den Berg van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, een pleidooi voor het inzetten van de Europese instituties voor een ‘Keynesiaanse stimulerings- en werkgelegenheidspolitiek’, ook omdat die op nationaal niveau weinig effect meer zou sorteren.⁴⁹

Het onversneden supranationalisme trad binnen de PvdA weer nadrukkelijk op de voorgrond, gericht op versterking van de positie van de Europese Commissie en het Europees Parlement, en afschaffing van het vetorecht in de Raad.⁵⁰ In *Schuivende panelen* brak de commissie een lans voor een ‘politiek geïntegreerd Europa’, en voegde daar vervolgens aan toe: ‘Verdere Europese integratie is trouwens ook in economisch opzicht een *conditio sine qua non*.’⁵¹ Zo was de PvdA na het midden van de jaren tachtig de ambivalentie voorbij en weer teruggekeerd in de rijen van uitgesproken pro-Europese Nederlandse partijen als het CDA, D66 en de VVD. Deze ontwikkeling was onderdeel van het bredere proces van de-radicalisering dat de sociaaldemocratie in deze periode doormaakte. Teneinde uit haar politieke isolement te geraken en weer in aanmerking te komen voor regeringsdeelname, ging zij zich gematigder opstellen.

Haarscheuren in het federalisme

De koers van de PvdA in de richting van het politieke centrum leidde in november 1989 weer tot regeringssamenwerking. Met het CDA vormde de partij het derde kabinet-Lubbers. Na de val van de Berlijnse Muur onderschreef het

kabinet de Frans-Duitse plannen voor verdergaande politieke en monetaire integratie, zij het ingebed in een versterkte communautaire structuur.⁵² Hoe federalistisch de coalitie was ingesteld bleek op 30 september 1991, toen premier Ruud Lubbers als voorzitter van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders voorstelde te komen tot een Europese Politieke Unie, met meerderheidsbesluitvorming in de Raad, initiatiefrecht voor de Europese Commissie, en uitgebreide bevoegdheden van het Europees Parlement. De ambitieuze blauwdruk kwam grotendeels uit de koker van staatssecretaris Piet Dankert (PvdA) van Buitenlandse Zaken, die was belast met Europese samenwerking. In zijn partij stond hij bepaald niet alleen. De pro-Europese vicepremier en partijleider Kok, die eerder als vakbondsvoorzitter zitting had gehad in het Actiecomité voor Europa, steunde eveneens het drieste plan. Gezien zijn doorgaans voorzichtige aanpak was dat opmerkelijk.⁵³

Was de steun voor deze plannen in Den Haag ook bij de andere grote partijen groot, de meeste andere lidstaten verwezen het federalistische Nederlandse voorstel echter naar de prullenbak. De deconfiture ging als ‘zwarte maandag’ de geschiedenis in. Van Traa meende achteraf dat Nederland wel gelijk had, ‘indien men overtuigd is dat de gemeenschap meer moet zijn dan een aangeklede vrijhandelszone’.⁵⁴ Binnen een paar maanden kreeg het kabinet wel de steun van de lidstaten voor het afgezwakte ‘Verdrag betreffende de Europese Unie (EU)’, dat gekenmerkt werd door een mix van communautaire besluitvorming en intergouvernementele samenwerking. Dit zogeheten ‘Verdrag van Maastricht’ was een wat slap aftreksel van de eerdere voorstellen. De PvdA-fractie toonde zich in de Tweede Kamer dan ook kritisch, omdat het verdrag te eenzijdig op de economie gericht was en te weinig bescherming bood aan kwetsbare belangen als sociale rechtvaardigheid en het milieu. Fractiewoordvoerder Eric Jurgens verheelde niet dat zijn partij graag meer had gewild, maar hij beschouwde ‘Maastricht’ toch als ‘een goede stap naar een verdere Europese samenwerking’.⁵⁵ De PvdA was een groot voorstander van de uitbreiding van de EU met de voormalig socialistische staten in Midden- en Oost-Europa; de introductie van de Economische en Monetaire Unie (EMU) als voortzetting van en aanvulling op de interne markt; en de invoering van de euro. Van de EMU was Kok als minister van Financiën in het derde kabinet-Lubbers een van de architecten geweest. Ook bleef de PvdA hameren op een versterking van de positie van het Europees Parlement (medebeslissingsrecht).

Volgens Jurgens zou de communautaire besluitvorming de positie van de kleine lidstaten in de EU ten goede komen, waaraan hij toevoegde: ‘Voor so-

ciaal-democraten is de mogelijkheid om in communautair verband zulke wezenlijke zaken als sociaal beleid en milieubeleid door te voeren, ook van grote betekenis.⁵⁶ Zijn partijgenoten in het Europees Parlement waren overigens pessimistischer over de voortgang op sociaal terrein, ondanks het Sociale Protocol dat bij het verdrag was gevoegd. Zij meenden dat Maastricht ‘geen werkelijke versterking van het gemeenschappelijk sociaal beleid heeft opgeleverd’. De PvdA-Europarlementariërs vreesden voor beleidsconcurrentie tussen de lidstaten, met als gevolg een verslechtering van arbeidsvoorwaarden, bezoldiging en sociale bescherming.⁵⁷

Het was opvallend dat de PvdA tegelijkertijd, zonder daar veel ophef over te maken, de beperking aanvaardde van de speelruimte voor een nationaal conjunctuurbeleid – het instrument van de sociaaldemocratie om in tijden van crises de werkgelegenheid in stand te houden. Dat was het gevolg van de afspraak in het verdrag dat het begrotingstekort van een lidstaat niet hoger mocht zijn dan drie procent van het bnp. Tweede woordvoerder Ad Melkert kante zich wel tegen suggesties om het begrotingsbeleid en de collectieve lastendruk aan strakkere Europese regels en normen te binden. ‘Het is politiek een uitholling van de herkenbaarheid van de nationale staat in essentiële verdelingsvraagstukken. Deze horen niet op Europees niveau thuis.’⁵⁸ Nederland diende zelf te kunnen beslissen over begrotingen, belastingen, sociale voorzieningen en gezondheidszorg.

Het federalistische ideaal van de PvdA zou echter in loop van de jaren negentig intern bedenkingen oproepen.⁵⁹ De positie van de partij werd ambivalenter: hoewel deze verdere Europese integratie bleef nastreven, kreeg zij ook meer oog voor de nationale dimensie. Bij de ronduit pro-Europese Jurgens – hij vond Europese integratie ‘een zegen’ – was daarvan in het debat over het Verdrag van Maastricht al iets te merken: als Europees einddoel zag hij ‘een gedecentraliseerd federaal stelsel... waarin elk land zijn nationale identiteit en cultuur kan bewaren’.⁶⁰ Over ‘nationale identiteit’ was tot die tijd niet zoveel in het sociaaldemocratische discours over Europa vernomen. Het begrip dook ook op in het door de politicoloog Jos de Beus geschreven, wat betreft Europa wat tweeslachtige verkiezingsprogramma van de PvdA voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Geforceerde Europese eenwording – hoezeer ook gewenst vanwege milieu of veiligheid – zou ‘averechts’ kunnen uitpakken voor de historisch gegroeide nationale identiteiten binnen de EU. De PvdA wilde weliswaar ‘met volle overtuiging mede vorm... geven aan Europese integratie’, maar wees

tegelijkertijd vanwege de EMU en de uitbreiding van de EU nadrukkelijk op het risico van ‘federalisering’, zoals – in telegramstijl geformuleerd – de ‘aanzienlijke vermindering van de politieke soevereiniteit/macht van Nederland. Onderminning van de legitieme kerntaken van de Nederlandse rijksoverheid.’⁶¹ Deze reserves deden aan Drees denken, en waren binnen de partij lange tijd niet geuit, althans niet in haar programma’s. Het program van 1994 toonde begrip voor de angst bij burgers voor grensoverschrijdende misdaad, verlies van eigen tradities, en het concurrentievermogen van andere landen.⁶²

De Europese integratie die de actieradius van Den Haag kan beperken, die de nationale identiteit kan aantasten, die onzekerheid bij de burgers teweeg kan brengen – dat waren ongebruikelijke noties binnen de PvdA. De voorwaardelijkheidsdenkers hadden een federalistisch Europa niet afgewezen, integendeel: ze waren grote voorstanders van een politiek verenigd Europa, als dat maar socialistisch zou zijn. Nu vond het federalisme als zodanig echter minder weerklank in de partij, zelfs bij de ‘Europa-lobby’, dat wil zeggen de partijafdeling-Brussel, de eurodelegatie en de adviescommissie voor Europese politiek.⁶³

Deze kritische geluiden veranderden echter niet veel aan de koers van de PvdA als partij ten opzichte van Europa, zo bleek in het in 1996 verschenen rapport *Voorbij de waterlinie*, opgesteld door een partijcommissie onder voorzitterschap van Van Traa. ‘Meer dan 40 jaar lang is een federaal Europa ons ideaal geweest. De Verenigde Staten van Europa met uiteindelijk één regering, één parlement en één gekozen president. Daarvan is het niet gekomen en het zal de komende tijd niet komen,’ zo hield de commissie de partij voor.⁶⁴ De EU zou door de ophanden zijnde uitbreidingen te heteroog worden en bovendien zou de nationale identiteit en daarmee de nationale staat aan betekenis hebben gewonnen. Het opgeven van de finaliteit van het federalisme betekende evenwel niet dat de commissie het integratieproces en de supranationalisering wilde stopzetten. Zij achtte tegelijk een – nota bene – ‘federale structuur van Europa’ noodzakelijk teneinde democratische controle mogelijk te maken.⁶⁵ Nederland moest bereid zijn soevereiniteit aan Europa over te dragen, onder meer door af te zien van zijn vetorecht op bijvoorbeeld justitieel gebied (asiel, migratie) en het gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid. ‘Dat betekent dat Nederland ook meer zal moeten accepteren overstemd te worden.’⁶⁶

Helemaal zonder federalisme kon Europa dus niet, zo meende de commissie-Van Traa. Dit rechtvaardigde zij met de stelling dat verdere integratie noodzakelijk was om het ‘mondiale kapitalistische bestel’ politiek te beïnvloeden en te hervormen.⁶⁷ ‘Eigenlijk hebben we hier te maken met een heimelijk

en onuitgesproken streven Europa een sociaal-democratisch gezicht te geven,' zo stelde commissielid André Gerrits achteraf.⁶⁸ Volgens hem waren er meer in de partij die daar zo over dachten, maar zouden er maar weinigen daar ruitelijk voor uitkomen. Een van hen was de gewezen fractievoorzitter in de Tweede Kamer Thijs Wöltgens: 'De sociaal-democratie zal dus haar thuishaven Europa als uitvalsbasis moeten kiezen om de condities van de internationale handel in overeenstemming te brengen met de bescherming van de zwakkeren en het behoud van ons leefmilieu. Aan de verplaatsing van deze politiek naar Brussel is geen ontkomen mogelijk. Wij moeten van deze onontkoombaarheid een deugd maken. De sociaal-democratie heeft onmiskenbaar een Europese identiteit. Wij hebben er alle belang bij om ook het omgekeerde te bereiken: de Europese identiteit is sociaal-democratisch... Die identiteit moeten wij tot Europese missie verheffen.'⁶⁹

In feite gaf de commissie-Van Traa uitvoering aan deze opdracht van Wöltgens aan de PvdA. Zij erkende dat er nadelen aan de EMU kleefden: de op het Stabiliteits- en Groeipact gebaseerde stringente begrotingsdiscipline sloot een nationale conjunctuurpolitiek uit. De economische voordelen achtte de commissie evenwel groter. Zij pleitte er tegelijk voor om nu ook de sociale dimensie sterker gestalte te geven, door een actief werkgelegenheidsbeleid (onder meer door investeringen in Europese infrastructuur), gelijkwaardige ontplooiingskansen en garantie van sociale grondrechten. 'Op deze wijze kunnen de Europese interne markt en de EMU in balans worden gebracht met de sociale markt-economie.'⁷⁰

Anderen in de PvdA meenden dat de EU en de EMU de ontwikkeling van het internationale kapitalisme niet zouden corrigeren, zoals de commissie-Van Traa veronderstelde, maar juist stimuleren. De Beus, auteur van het verkiezingsprogramma van 1994, toonde zich uitermate kritisch over de gevolgen van de monetaire eenwording voor de Nederlandse verzorgingsstaat. De EMU zou, anders dan wat Van Traa en de zijnen in lijn met Wöltgens dachten, niet leiden tot 'een sociaaldemocratie op Europese schaal', of tot een 'georganiseerd kapitalisme en een verzorgingsstaat in heel Europa', maar tot 'het graf van de sociaaldemocratie'.⁷¹ Zijn grootste bezwaar was dat het Pact ruim baan zou geven aan neoliberaal beleid, ten koste van het 'Rijnlandse model' van de sociale markt-economie (ordentelijke publieke sector, werkloosheidsbestrijding en dergelijke). Hij kreeg bijval van directeur Paul Kalma van de WBS, die zich eveneens grote zorgen maakte over het opgeven van het nationale monetaire beleid, waarmee in tijden van crisis de eigen economie kon worden gestimuleerd. Het restric-

tieve Pact zou naar zijn mening een keurslijf blijken te zijn, geheel gericht op een harde munt. In slechte tijden zou dat tot een beleid van bezuinigingen leiden, met grote negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid.⁷² ‘PvdA-ideologen ontdekken eurosceptis’, zo meende *NRC Handelsblad* niet ten onrechte.⁷³ De Beus en Kalma wezen in feite een nieuwe ronde in de Europese integratie af en wilden pas op de plaats maken – maar zo duidelijk werd het niet geformuleerd. Zij kregen bijval van Europarlementariër Alman Metten, die zich ook verzette tegen de verabsolutering van de doelstellingen van prijsstabiliteit en de reductie van de overheidsschuld. Hij vond de EMU onmisbaar, maar kwam wel op voor het behoud van nationale speelruimte om zo nodig een stimulerend beleid te kunnen voeren. Ook zou de op te richten Europese Centrale Bank (ECB), die als voornaamste taak kreeg de prijsstabiliteit in de eurozone te bewaken, verantwoording moeten afleggen aan democratische Europese organen.⁷⁴

Zo werd er na het midden van de jaren negentig binnen de PvdA gediscussieerd tussen voorstanders van de EMU, die mogelijkheden zagen voor een sociaaldemocratisch Europa dat het ongebreidelde internationale kapitalisme kon beteugelen, en tegenstanders, die vooral rekening hielden met sociale afbraak als gevolg van de EMU en het Pact. Gevolgen voor de opstelling van de Tweede Kamerfractie van de PvdA of voor de positie van het eerste kabinet-Kok, waarvan de partij samen met de VVD en D66 sinds 1994 deel uitmaakte, had dit interne debat eigenlijk niet. Premier Kok identificeerde zich als een van de grondleggers van de EMU vanzelfsprekend geheel met de uitgezette koers van op prijsstabiliteit gerichte monetaire politiek en strikte begrotingsnormen. Op zijn Europese prioriteitenlijstje stond ‘het overtuigd vasthouden aan de Monetaire Unie’ bovenaan.⁷⁵

Net als zijn voorganger Drees was Kok bereid soevereiniteit aan Europa over te dragen wanneer daarvan voor Nederland economische voordelen te verwachten waren. Kok was duidelijk pro-Europeser dan Drees, maar een vergelijking blijft moeilijk omdat de omstandigheden in de jaren vijftig en negentig sterk van elkaar verschillen. Het is wel duidelijk dat beiden niet waren gediend van een te ideologisch bepaalde kijk op het proces van de Europese integratie. De gedachte van een socialistisch Europa, waarmee Den Uyl – de derde premier van PvdA-huize – speelde, zal voor Drees noch Kok veel betekenis hebben gehad. Evenmin hadden zij veel op met het federalistische einddoel; daarvoor waren beiden te nuchter en te realistisch en praktisch ingesteld.

In december 1996 had de Europese Raad, waarin Kok als Nederlands premier zitting had, in Dublin in grote lijnen het Pact ingevuld. In het Kamerdebat

hierover opereerde de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, Jacques Wallage, geheel in de lijn van Kok. GroenLinks-fractievoorzitter Paul Rosenmöller hield hem voor dat het Europese sociale en werkgelegenheidsbeleid ver achter de monetaire integratie aanhobbelden. Nederland zou pas akkoord moeten gaan met de invoering van de euro wanneer er perspectief was op een sociaal (en ecologisch) Europa. Om sociale dumping te voorkomen vroeg Rosenmöller om sociale normen in Europees verband (gerelateerd aan het bbp van de lidstaten) ten aanzien van minimumloon en bijstand, en van werkgelegenheid. Hoewel de commissie-Van Traa eveneens zo iets had bepleit, hield Wallage de boot af.⁷⁶ Hij meende dat de EMU als vanzelf tot een politieke unie zou leiden, waarin ook een Europees sociaal beleid vorm zou kunnen krijgen. Van Rosenmöllers strategie wilde hij niets weten. ‘U wilt als het ware voorwaarden stellen aan het proces. Ik stel vast dat de dynamiek van dat proces onherroepelijk gaat naar een situatie waarin werknemers in het ene land niet zullen accepteren dat hun werkgelegenheid in gevaar komt doordat in sociaal of ecologisch opzicht in het ene land anders geconcurrereerd mag worden dan in het andere land. Hier zal de realiteit ons helpen.’⁷⁷ De PvdA was voorstander van voortgaande Europese samenwerking, aldus de fractievoorzitter, en daarbij ‘moeten wij het een niet op het ander laten wachten’. Als gevolg van de intensieve samenwerking op monetair gebied zou in zijn optiek ‘onherroepelijk’ ook afstemming op andere beleidsterreinen in zicht komen.⁷⁸ In 1998, vlak voordat de PvdA’er Wim Duisenberg de eerste president van de ECB zou worden, herhaalde Wallage zijn standpunt nog eens: ‘Een sterke euro – dus een euro zo solide als Duisenberg – dwingt onherroepelijk tot meer afstemming op sociaal, economisch en ecologisch terrein.’⁷⁹ Wallage rekende kennelijk op de werking van het *spillover*-mechanisme: de opvatting dat de dynamiek die het gevolg is van integratie in de ene sector er vanzelf toe leidt dat andere sectoren in de Europese samenwerking worden betrokken.⁸⁰

Wallages optimistische kijk werd gedeeld door premier Kok, die verwachtte dat Europa niet bij ‘markt en munt alleen’ zou stoppen. Het sociale beleid zag Kok echter vooral als een nationale aangelegenheid. Dat was een wezenlijk andere opvatting dan die van zijn voorganger Den Uyl, die voor Europa wel een taak weggelegd zag wat betreft de herverdeling van de welvaart. ‘Ik heb geen overspannen verwachtingen van geforceerde en op centraal niveau vastgestelde normen in de vorm van één bijstand, één niveau van bepaalde sociale regelingen in alle landen,’ aldus Kok, die daarmee wel een karikatuur maakte van sociaal beleid op Europees niveau.⁸¹ Europese werkgelegenheidscoördinatie (let

wel: geen beleid) achtte hij van groot belang, maar dan wel op basis van drie voorwaarden: geen additionele financiën, geen overdracht van bevoegdheden en geen aantasting van de EMU-criteria.⁸²

In het programma voor de Europese verkiezingen van 1999 bepleitte de PvdA echter wel minimumvoorwaarden op Europees niveau, die moesten voorkomen dat nationale sociale verworvenheden onder druk kwamen te staan als gevolg van beleidsconcurrentie tussen de lidstaten. Er dienden Europese regels te komen met betrekking tot het minimumloon en minimuminkomen om armoede en uitsluiting tegen te gaan. Ook wilde de PvdA meer verplichtende afspraken binnen EU-verband met als doel het scheppen van meer banen. Al met al stond de partij een wat uitgewerkter en voor zover althans mogelijk dwingend Europees sociaal model voor ogen dan Kok en Wallage, en veronderstelde zij eveneens dat dat niet vanzelf zou komen als gevolg van de voortschrijdende monetaire eenwording.⁸³

Zo werd als gevolg van de voorbereiding van de introductie van de euro en de in het Pact vastgelegde harde normen waaraan de begrotingen van de lidstaten moesten voldoen, na het midden van de jaren negentig in de PvdA het Europese sociale beleid uitgebreid onderwerp van debat, waarin grofweg drie verschillende posities werden ingenomen. De commissie-Van Traa borduurde voort op opvattingen die in de jaren vijftig en zeventig binnen de partij sterk leefden, namelijk dat de Europese institutionele structuren in potentie het socialisme dichterbij konden brengen. Zover gingen Van Traa en zijn commissieleden natuurlijk niet, maar mogelijkheden voor een sociaaldemocratisch Europa zagen zij wel, juist vanwege de EMU. Daartegenover stonden sceptici als De Beus en Kalma, die van de EMU vooral sociale schade verwachtten en wilden dat de PvdA vaart zou inhouden. Een derde positie werd door Kok en Wallage ingenomen, die meenden dat als neveneffect van de monetaire integratie Europa socialer zou worden. Uitkomst van het debat was dat de PvdA de optie van de minimumnormen omhelsde. In 1999 werden ze in het programma voor de Europese verkiezingen opgenomen en in 2002 voor de Tweede Kamerverkiezingen: 'De voltooiing van de gemeenschappelijke economische markt onderstreept de behoefte aan gemeenschappelijk sociaal beleid en afspraken over minimumeisen aangaande arbeidsvoorwaarden.'⁸⁴ Kennelijk zou Europa niet vanzelf socialer worden.

Aan het einde van de jaren negentig kreeg de PvdA eveneens oog voor de verminderde betrokkenheid van de burgers bij het Europese project. In haar programma voor de Kamerverkiezingen van 1998 stelde zij 'dat iedere stap

voorwaarts... naar de burgers toe moeten [sic] worden gelegitimeerd'.⁸⁵ Vier jaar later constateerde de partij dat de burgers zich nauwelijks met de Europese instellingen identificeerden. Dat had te maken met het ingewikkelde en ondoorzichtige Europese besluitvormingsproces, en niet met de afstand die de burger wellicht kon ervaren ten opzichte van Brussel. De PvdA wilde niet minder, maar juist meer Europa: '... als er steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk gebeurt, dan moeten ook de Europese instellingen steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk worden vormgegeven'.⁸⁶ Dat moest dan wel democratischer, door meer rechten voor het Europees Parlement, meer meerderheidsbesluitvorming en terugdringing van het vetorecht.

Na de eeuwwisseling: "Van een "steeds hechtere Unie" naar "eenheid in verscheidenheid"

De aanduiding 'federaal' mocht dan voor de PvdA hebben afgedaan, de visie van de partij op de Europese integratie bleef gebaseerd op de noodzaak van de overdracht van soevereiniteit van het nationale naar het Europese niveau. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2002 verloor de PvdA, na dertien jaar deel te hebben uitgemaakt van de regering, bijna de helft van haar zetels – mede door toedoen van Pim Fortuyn, die in de verkiezingsstrijd fel stelling had genomen tegen het voortgaande proces van Europese integratie en de groeiende afhankelijkheid van Den Haag van de 'Brusselse elite'. Na het electorale echec wilde de partij de bakens verzetten. 'Het schone ideaal van een Europese Federatie heeft te veel als een molensteen om de nek van de PvdA gehangen,' aldus de partijcommissie die de nederlaag analyseerde. Zij toonde begrip voor het feit dat een deel van de bevolking zich had afgekeerd van 'de afstandelijk-elitaire manier waarop Europa gevormd wordt'. De commissie bepleitte een discussie over taboes als renationalisering (het terugbrengen naar het nationale domein van zaken die Europees geregeld waren) en intergouvernementele constructies, waarbij 'Eurosceptis als productieve debat-inbreng moet worden omhelsd'.⁸⁷

Hoewel er van dat debat weinig terecht kwam, leek de PvdA zich wel kritischer op te stellen ten aanzien van Europa. In het voorjaar van 2004 stelde partijleider Wouter Bos dat de EU zich moest concentreren op haar 'kerntaken' en meer zaken diende over te laten aan de lidstaten. Opmerkelijk was wel dat hij onder die kerntaken naast de interne markt, criminaliteitsbestrijding en buitenlands beleid, ook het creëren van banen met sociale randvoorwaarden

rekende. Met dit Europees werkgelegenheidsbeleid ging Bos dus Kok voorbij.⁸⁸ De ontwikkeling van een *ever closer Union* was voor zijn partij ‘niet langer een automatisme’, aldus Bos. Opnieuw betekende dit niet dat de PvdA een rem wilde zetten op verdere integratie. De PvdA-leider verkoos verbreding boven verdieping van de Unie, maar pleitte wel in één adem voor een verbetering van de democratie en slagvaardigheid van de EU. Het in 2003 vastgestelde ‘Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa’ beval hij warm aan: ook al was het ‘verre van volmaakt..., het blijft een absolute voorwaarde voor een groter Europa dat niet verlamd wil raken’.⁸⁹

Het constitutionele verdrag kwam in belangrijke mate tegemoet aan de institutionele wensen van de PvdA, maar de partij wilde zelf nog verdergaan. In haar programma voor de Europese verkiezingen van 2004 sprak zij zich ervoor uit dat de Europese Commissie zou gaan fungeren als ‘een echte Europese regering’, nauw gecontroleerd door het Europees Parlement ‘als de volwaardige volksvertegenwoordiging in de Europese Unie’. Ook moest de Commissievoorzitter rechtstreeks door de Europese burgers worden verkozen.⁹⁰ Het woord ‘federalisme’ viel niet, maar daar kwam het wel op neer – ook al diende tevens de rol van de nationale parlementen in de Europese besluitvorming groter te worden. De Europese regering, nog geen tien jaar eerder door de commissie-Van Traa afgeschreven, was weer helemaal terug.

In feite zette de PvdA daarmee de zwabberende lijn van de jaren negentig voort. Het federalistische einddoel was weliswaar nominaal van tafel, maar de verdieping van de integratie moest doorgaan – zowel economisch als politiek (met een Europese regering als einddoel). De electorale dreun van 2002 had ondanks de pertinente voornemens niet tot een intern debat geleid, noch tot een wezenlijk andere koers. Het afwijzen door de kiezers van de door Bos en de PvdA warm aanbevolen Europese grondwet deed dat daarentegen wel. Om de bevolking meer bij Europa te betrekken, had de PvdA samen met D66 en GroenLinks het initiatief genomen tot een referendum over dit verdrag. De partij nam daarmee een risico, want enkele kopstukken hadden zich openlijk uitgesproken tegen de grondwet, zoals oud-minister Marcel van Dam. In het in juni 2005 gehouden referendum wees een grote meerderheid van het electoraat het voorstel af.

De uitkomst van het referendum was een grote schok voor de PvdA. Bijna twee derde van haar kiezers had tegengestemd, terwijl de Tweede Kamerfractie unaniem akkoord was gegaan met de grondwet. Naar beproefd recept riep de partij weer een commissie in het leven, dit keer onder leiding van partijvoorzitter Ruud Koole en het Tweede Kamerlid Adri Duivesteijn, die een discussie-

nota opstelde met de veelzeggende titel *Europa: vertrouwen herwinnen*. Twijfel aan de grondslagen van de Europese integratie was niet aan de orde: ‘Sociaal-democraten kunnen zich... geen Eurosceptische houding veroorloven. Wel moet het meer Euro-kritisch dan tot nog toe.’ Dat was nodig om het vertrouwen van de kiezers te herwinnen; de commissie erkende dat deze zich terecht zorgen maakten over het afbrokkelen van de nationale soevereiniteit en het verlies van nationale identiteit. Zij verzekerde hun dat de PvdA Europa niet zag als een ‘superstaat of zelfs een eenheidsstaat, maar [als] een flexibel samenwerkingsverband van nationale staten die op terreinen samenwerken waar dat duidelijk een meerwaarde heeft boven ieder voor zich’. Het ging dan om grensoverschrijdende problemen als immigratie en asiel, milieuverontreiniging, georganiseerde criminaliteit en internationaal terrorisme.⁹¹ Over de inrichting van de verzorgingsstaat en de publieke voorzieningen (gezondheidszorg, woningbouwcorporaties) moest Den Haag gaan. Verder meende de commissie – overigens zonder concreet te worden – dat bij Europese ‘bemoeizucht’ renationalisering mogelijk moest zijn, net als eerder de partijcommissie in 2002 had voorgesteld.

Het rapport van de commissie betekende een duidelijke kentering in het denken van de PvdA over de politieke structuur van de EU: het perspectief verschoof van het Europese naar het nationale niveau – in de terminologie van de commissie: ‘Van een “steeds hechtere Unie” naar “eenheid in verscheidenheid.”’⁹² Van de Europese Commissie als een ‘echte Europese regering’ (2004) was geen sprake meer, net zo min als dat ‘Europese instellingen steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk worden vormgegeven’ (1998). De nadruk was bij de nationale lidstaten en hun parlementen komen te liggen; de laatste moesten volgens het subsidiariteitsbeginsel bepalen op welk niveau zaken geregeld dienden te worden. Wat wel bleef was de nadruk op de uitbreiding en de democratisering van de EU, met meer zeggenschap voor het Europees Parlement.

Een sterker accent kreeg het sociaal beleid, dat voorrang moest krijgen boven de ‘logica van de interne markt’ – dat wil zeggen, het fundament waarop de Europese Unie rustte. Een ‘Europese verzorgingsstaat’ wilde de commissie niet, maar wel afspraken op Europees niveau over sociale basisnormen (zoals een minimumloon), die vervolgens door elke lidstaat concreet konden worden ingevuld. De verzorgingsstaat bleef zoals al vermeld dus een nationale aangelegenheid, net als Kok dat eerder had beklemtoond. De in de PvdA lang gekoesterde gedachte dat langs Europese weg sociaaldemocratische doelstellingen verwezenlijkt zouden kunnen worden, klonk in het rapport ook nog door, zij het erg zacht. Om een ‘solidaire samenleving’ in eigen land en elders in de wereld te realiseren, achtte

de commissie samenwerking in Europees verband noodzakelijk, ‘maar dan zo vorm gegeven dat de Europese Unie niet een bedreiging is, maar juist een extra mogelijkheid biedt om sociaaldemocratische waarden te kunnen realiseren’.⁹³ Hoe dat dan precies gestalte moest krijgen werd niet duidelijk; waarschijnlijk dacht de commissie aan het beginsel van basisnormen – wat in dat geval toch een wat karige invulling van haar ambitie genoemd mag worden.

Het rapport van de commissie-Koole/Duivesteijn miste zijn uitwerking niet op de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa. Eigenlijk voor het eerst in de geschiedenis van de partij – afgezien van het tussenspel van het voorwaardelijkheidsdenken in de jaren zeventig – werd de toon in de verkiezingsprogramma’s kritischer. In 2006 stelde de PvdA te willen werken ‘aan een andere Europese Unie. Dat betekent geen Europese superstaat waar Nederland in opgaat’ – de SP, de eurosceptische electorale rivaal van de PvdA, zei min of meer hetzelfde.⁹⁴ Het subsidiariteitsbeginsel, dat ervoor moet zorgen dat besluiten zo dicht mogelijk bij de burgers worden genomen, werd voor de partij leidend. In 2010 dook voor het eerst in het program de eis op dat de Nederlandse financiële bijdrage aan de EU-begroting omlaag moest. Ook werd meer benadrukt dat Europa socialer moest worden en diende af te stappen van haar fixatie op de perfectionering van de interne markt.

In deze periode werd eigenlijk voor het eerst binnen de PvdA een duidelijk eurokritische stroming zichtbaar, waarvan De Beus en Kalma in het midden van de jaren negentig de voorbode waren geweest. In de aanloop naar de Europese verkiezingen van 2009 stonden in de strijd om het lijsttrekkerschap oud-campagneleider Jacques Monasch en zittend Europarlementariër Thijs Berman als belangrijkste kanshebbers tegenover elkaar. De eerste was uiterst kritisch over Brussel; in het referendum in 2005 had hij tegen het grondwettelijk verdrag gestemd. Berman was veel positiever over Europa. De leden wezen hem met een nipte meerderheid als lijsttrekker aan. De eurokritische stroming zag het met lede ogen aan. ‘Thijs Berman is een idealist, het kan hem allemaal niet Europees genoeg,’ aldus De Beus.⁹⁵ De vijfde plek op de kandidatenlijst was voor columnist en WBS-medewerker René Cuperus, die eveneens kritisch tegenover Europa stond.⁹⁶

Dat de PvdA haar koers verlegde, werd ook zichtbaar in de houding van de Tweede Kamerfractie. Zij ondersteunde van harte het Verdrag van Lissabon, dat de plaats innam van de – destijds eveneens door de fractie verwelkomde – Europese grondwet. Dit ‘hervormingsverdrag’ was ontdaan van alle statelijke symboliek en kende de nationale parlementen meer zeggenschap toe. Via de oranje-kaartprocedure kon de helft van hen dat bezwaar had tegen een voor-

stel van de Europese Commissie, Brussel verzoeken het voorstel in te trekken. Fractiewoordvoerder Luuk Blom roemde de juiste balans: ‘nationaal wat kan, Europees wat moet’. Op basis van het subsidiariteitsbeginsel vond de PvdA dat gemeenschappelijk beleid geboden was ten aanzien van asiel, immigratie, justitie en milieu, wat inhield dat Nederland daar ook zijn vetorecht zou moeten opgeven. Blom was verder blij dat ‘grondwettelijke franje’ als vlag en volkslied waren verdwenen; ‘deze gaven de valse pretentie van een federale structuur’.⁹⁷

Financiële crisis

Na het verloren referendum over de Europese grondwet in 2005 had de PvdA haar relatie ten opzichte van Europa opnieuw gedefinieerd. Was het uitgangspunt van de partij eigenlijk altijd ‘meer Europa’ geweest, nu verschoof het accent voor het eerst in haar geschiedenis in de richting van de nationale lidstaten. Dit betekende niet dat de PvdA over de hele linie minder communautaire besluitvorming wenste, maar wel dat zij terughoudender werd en het subsidiariteitsbeginsel strikter wilde toepassen. ‘Ik denk dat in het verleden veel zaken tamelijk automatisch naar Europa zijn doorgeschoven,’ zo blikte het Tweede Kamerlid Ronald Plasterk in 2011 enigszins berouwvol terug.⁹⁸ Daar moest wat zijn partij betreft een einde aan komen.

Het is een paradox dat juist toen de PvdA haar positie ten aanzien van het Europese integratieproces scherper afbakende, zij zich genoodzaakt zag in te stemmen met de verregaande overdracht van soevereiniteit van Den Haag naar Brussel. Oorzaak was de financiële crisis, die in 2007 in de Verenigde Staten begon en later naar Europa oversloeg. Niet alleen banken kwamen in de problemen, maar – mede vanwege de hulp die overheden de financiële sector boden – ook de begrotingstekorten en staatsschulden van enkele Zuid-Europese lidstaten van de EU, zoals Griekenland, Spanje en Portugal, en van Ierland liepen sterk op. Hierdoor dreigden deze landen niet langer aan hun financiële verplichtingen te kunnen voldoen.⁹⁹ Het gevolg was dat de Europese Raad een reeks noodmaatregelen trof om te voorkomen dat lidstaten failliet zouden gaan en de stabiliteit van de euro zou worden aangetast, maar die wel de overheveling van soevereiniteit van de lidstaten naar het Europese niveau betekenden.

De PvdA aanvaardde al deze maatregelen, waarmee zij nolens volens het minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA uit de brand hielp. De regeringscoalitie werd gesteund door gedoogpartner PVV, maar niet op Europees terrein – daar moesten naast D66 de sociaaldemocraten het kabinet te hulp schieten om een

parlementaire meerderheid te halen. Vanaf 2012 maakte de PvdA samen met de VVD deel uit van het tweede kabinet-Rutte. De ingrijpende Europese voorstellen om de schuldencrisis te bezweren werden toen gepresenteerd door PvdA-minister van Financiën Jeroen Dijsselbloem, die vlak na zijn aantreden ook voorzitter was geworden van de eurogroep. Hierin hebben de ministers van Financiën van de EU-lidstaten zitting die de euro hebben ingevoerd. In die functie werd de sociaaldemocraat Dijsselbloem in Griekenland en andere lidstaten symbool van de harde bezuinigingspolitiek die Brussel afdwong in ruil voor leningen.

Tijdens de kabinetten-Rutte ging de Tweede Kamerfractie van de PvdA akkoord met miljardenleningen aan Griekenland, de instelling van het Europees Stabiliteitsmechanisme (een permanent noodfonds dat leningen verstrekt aan lidstaten die in financiële problemen zijn gekomen teneinde de waarde van de euro te garanderen), het Europees Semester (dat het economische beleid van de lidstaten coördineert en het financiële toezicht regelt van de Europese Commissie op de lidstaten ter versterking van hun budgettaire discipline), de komst van de Europese bankenunie en het depositogarantiestelsel, en zo meer. Steeds kon hierbij het subsidiariteitsbeginsel worden aangeroepen. Exemplarisch is de redenering van fractiewoordvoerder Plasterk tijdens het debat over het Europact in maart 2011, 'dat het evident is dat je de internationale financiële crisis niet als land alleen kunt aanpakken en dat je daarvoor op Europees niveau maatregelen moet treffen'.¹⁰⁰ Een paar maanden later verklaarde hij namens zijn fractie dat 'wij op onderdelen de economic governance, dus het economisch bestuur van Europa, zullen moeten versterken door daar meer bevoegdheden aan te geven... Wij vinden dat er meer politieke sturing in de Europese Unie mag en ook moet komen.' Hij zonderde wel meteen een aantal terreinen van Europese bemoeienis af, zoals het pensioenstelsel, het ontslagrecht en meer in het algemeen de verzorgingsstaat. Voor alle duidelijkheid voegde Plasterk eraan toe dat de PvdA niet wilde 'doorstromen naar één federaal Europa'.¹⁰¹ Dat nam niet weg dat als gevolg van al deze regelgeving op Europees niveau die als doel had de financiële crisis te bestrijden, de budgettaire speelruimte van de lidstaten verder was afgenomen; landen met buitensporige tekorten kregen automatisch sancties opgelegd. Slechts wanneer zij structurele economische hervormingen doorvoerden, konden zij binnen de begrotingsregels op enige *coulance* van de Europese Commissie rekenen.¹⁰²

Tijdens de crisis werd de nadruk die de PvdA legde op de sociale dimensie van Europa groter, wat ook al was bepleit door de commissie-Koole/Duivesteijn. Daarbij speelde ook mee dat Brussel via de omweg van de interpretatie van het gemeenschapsrecht inzake de interne markt door het Hof van Justitie

van de EU een steeds grotere invloed kreeg op het sociale beleid van de lidstaten. Europarlementariër Ieke van den Burg brak in 2008 een lans voor een 'Europees sociaal model', dat de nationale verzorgingsstaten moest beschermen en een bodem legde voor Europese wetgeving op sociaal terrein. 'Wat ik voorsta, is dat de diepe kloof tussen enerzijds Europees economisch beleid (interne markt en mededinging) en anderzijds nationaal sociaal beleid wordt gedicht en dat de sociale component in het Europees beleid wordt verstevigd.' Van het sociaal-democratische wensdenken van weleer in de PvdA was bij haar geen sprake; ze wilde geen 'eenheidsworst van één Europese verzorgingsstaat'. Concreet dacht Van den Burg aan een Europees minimumloon, fatsoenlijke arbeidstijden en meer zeggenschap van werknemers binnen bedrijven.¹⁰³

In de verkiezingsprogramma's van de PvdA kwamen deze thema's terug, evenals in de Tweede Kamer. Fractiewoordvoerder in de Tweede Kamer Marit Maij reageerde instemmend toen de Europese Raad in de herfst van 2013 besloot om binnen het kader van het Europees Semester en de Europese afstemming van het economische beleid ook aandacht te schenken aan sociale indicatoren als armoede, inkomensongelijkheid en werkgelegenheid, die de maatschappelijke effecten van de crisis in beeld brengen. Zij was positief over de resultaten van de Raad, ook vanwege de maatregelen die waren genomen om de jeugdwerkloosheid te bestrijden. 'We gaan de juiste kant op met Europa, richting werk, maar ook richting een sociaal Europa. Daar is de PvdA tevreden over.'¹⁰⁴ Dat de aanbevelingen van de Europese Commissie op sociaal terrein niet bindend waren, anders dan die met betrekking tot de economische en financiële doelstellingen, beviel de fractie minder.¹⁰⁵ Maij vond dat de sociale indicatoren een gelijkwaardige positie dienden te krijgen in de zogeheten macro-economische onevenwichtighedenprocedure. Een land dat sociale hervormingen doorvoerde, zou ook meer tijd moeten krijgen om het begrotingstekort terug te dringen. Een motie die zij hierover later samen met GroenLinks indiende, werd echter door het kabinet (waarvan de PvdA ook deel uitmaakte) ontraden. Zo legde de PvdA zich opnieuw neer bij de realiteit dat Europa primair een economische aangelegenheid is, met weinig ruimte voor sociaal beleid.

Slot

Gedurende het grootste deel van haar geschiedenis heeft de PvdA de Europese integratie van harte omarmd, vanwege de veiligheid en welvaart die dat met

zich meebracht. Lange tijd kon het de partij niet ver genoeg gaan: haar stond niet minder dan een verenigd Europa voor ogen. Bijna kon zij de daad bij het woord voeren: tijdens het EG-voorzitterschap van Nederland in de tweede helft van 1991 kwam staatssecretaris Dankert met een voorstel voor de hervorming van de EG op de proppen dat een sterk federatieve inslag had maar dat door de andere lidstaten werd afgeschoten. In de PvdA ontstond pas in de loop van de jaren negentig voor het eerst serieuze twijfel over het voortgaande proces van de politieke Europese integratie, maar het zou eigenlijk tot het referendum van 2005 duren voordat het federatieve einddoel – met onder meer een Europese regering – werd afgeschreven.

Afgezien van Dankert waren de meeste PvdA-bewindslieden overigens doorgaans niet zo geporteerd voor het nastreven van het federalistische ideaal. In de jaren vijftig was de politieke koers van premier Drees uitgesproken intergouvernementeel. Kok dacht weliswaar veel supranationaler dan zijn voorganger – hij was voorstander van verbreding en verdieping van de integratie –, maar was evenmin federalistisch ingesteld. Ook in andere opzichten laat de geschiedenis van de PvdA zien dat de partij ten aanzien van Europa zeker geen homogeen gezelschap was; het valt op dat program en beleid regelmatig sterk uiteenliepen. De PvdA kende in de jaren zeventig een programma dat strikte voorwaarden aan verdergaande Europese integratie stelde, terwijl Den Uyl daarin veel minder ver ging. De kritische geluiden die tegenwoordig in de programma's te lezen zijn, staan in contrast met de onvoorwaardelijke Europese koers die de PvdA sinds 2012 in de regering voert.

Er is ooit opgemerkt dat de Europese samenwerking in de PvdA lange tijd als 'een, weliswaar ver en idealistisch, doel in zichzelf werd gezien'.¹⁰⁶ Het klopt inderdaad dat in de programma's nooit precies werd omschreven hoe dat verenigde Europa eruit moest zien. Toch lijkt dat federalisme, of het wat minder hoogdravende aanhoudende streven naar politieke integratie, wel degelijk een doel te hebben gehad. De supranationale Europese structuur werd in de PvdA immers ook gezien als een middel om een socialer Europa dichterbij te brengen – hetzij door direct gebruik te maken van de mogelijkheden van de Europese organen en instrumenten (die planning mogelijk zouden maken), hetzij indirect (door de werking van het spillover-effect, waarbij steeds meer sectoren van de volkshuishouding in de Europese samenwerking zouden worden gebracht). Afgezien van de tijd van het voorwaardelijkheidsdenken werd dat in de programma's veelal niet expliciet gezegd, maar er zijn in publicaties en uitlatingen van commissies, Kamerleden en anderen in de PvdA nogal wat sporen van deze

verwachting terug te vinden. Naarmate de tijd voortschreed vervaagde trouwens dat ideaal: eerst een socialistisch Europa, toen een sociaaldemocratisch Europa, tegenwoordig een sociaal Europa – waarvan vooralsnog weinig terecht lijkt te komen.

Dat laatste is ook niet zo verwonderlijk. In plaats van in een sociaal Europa bevindt de PvdA zich anno 2016 in een Europa waarin de logica van de interne markt geldt, ‘met haar inherente tendens tot liberalisering en sluipende erosie van het publieke domein’, zoals toenmalig Europarlementariër Jan Marinus Wiersma het in 2008 trefzeker formuleerde.¹⁰⁷ Die onvermijdelijke neoliberale dominantie, die diep ingreep en ingrijpt in het sociaaleconomische leven van de lidstaten, is het gevolg van de Europese verdragen waarin het beginsel van de vrije markt en later de begrotingsregels zijn gebeiteld (de naam ‘Pact’ geeft hieraan passend uitdrukking). De exegese van het gemeenschapsrecht door het Hof van Justitie leidt ertoe dat steeds meer sectoren in de publieke sfeer te maken krijgen met het vrijmarktprincipe. Hierin op Europees politiek niveau verandering brengen of sociaal beleid verwezenlijken is uitermate moeilijk, vanwege de grote barrières die de in de procedures opgenomen gekwalificeerde supermeerderheden en unanimititeit vormen. De sociaaldemocraten zouden in bijna alle lidstaten aan de macht moeten zijn om dat sociale Europa dichterbij te brengen, aldus de Vlaamse politicoloog Ferdi de Ville. Hij merkt op dat de sociaaldemocraten zich in Europa in een dwangbuis bevinden, maar dat ze die zelf hebben aangetrokken – vanuit de terechte gedachte dat economische samenwerking vele voordelen zou brengen. ‘In plaats van dat verdere Europese integratie in een geglobaliseerde wereld ruimte voor sociaaldemocratisch beleid zou heroveren, is net het omgekeerde gebeurd: in de Europese constructie, en in de eurozone in het bijzonder, is de vrijheid voor het voeren van een sociaaldemocratisch beleid kleiner dan het voor gelijk welk ander land elders in de wereld is.’¹⁰⁸

Ook al is dat laatste wellicht wat overdreven, het is ontegenzeggelijk waar dat de sociaaldemocraten zich achter de integratie hebben geschaard zonder de gevolgen ervan te hebben kunnen overzien. Of hebben ze het niet gewild? In 1976 sprak premier Den Uyl achteraf gezien veelbetekenende woorden: ‘Het kan niet onze bedoeling zijn, dat wij nationale bevoegdheden opruimen en een geliberaliseerde ruimte scheppen, indien daar niet doelgericht beleid tegenover staat.’ Veertig jaar later lijkt het er sterk op dat dat nou net is gebeurd, en wel met instemming van de PvdA.¹⁰⁹

- als fusiepartij een bredere basis had dan de SDAP, mag toch wel worden gesproken van een uitstekend resultaat bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen.
- 20 *De grote inzet. Urgentieprogramma van de Partij van de Arbeid voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1946* (Amsterdam, z.j.), 6.
- 21 A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap* (Rotterdam, 1946).
- 22 J. van der Lans, 'De wijkgedachte. Van gemeenschapszin naar sociale wijkteams', zie www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=28 (geraadpleegd op 30 juni 2015).
- 23 J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl: politiek als hartstocht* (Weesp, 1985), 79.
- 24 Zie het verkiezingsprogramma *Om de kwaliteit van het bestaan* van 1963.
- 25 PvdA Federatie Amsterdam, *Mens en stad. Amsterdam vandaag en morgen* (Amsterdam, 1953).
- 26 Geciteerd in: K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000), 177.
- 27 T. Verlaan, "'De in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog-Catharijne". Burgers, bestuurders en een projectontwikkelaar in Utrecht 1962-1973', in: *Stadsgeschiedenis* 7 (2012), 2, 183-205.
- 28 Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 180.
- 29 Ibidem, 183-185.
- 30 E. Taverne, 'Het einde van de Europese stad?', in: *De Gids*, 177 (2014), 3, 28-29.
- 31 Gemeente Groningen, *Doelstellingennota Binnenstad Groningen* (Groningen, 1972).
- 32 Uitvoerig beschreven in: D.J. Elzinga en K.-W. van der Hoek, *Het Groninger programcollege – vier jaar verder* (Groningen, 1978).
- 33 Bijdrage aan WBS-symposium 'De socialistische bestuurder, 50 jaar na Wibaut', gehouden op 3 mei 1986 in Amsterdam.
- 34 A.A.H. Stolk, *Gemeentelijke democratie* (Deventer, 1970).
- 35 *Raads- en Statenprogramma*, vastgesteld op het PvdA Raads- en Statencongres van dat jaar.
- 36 Bron: onderzoeksrapport *Stadsvernieuwing in de jaren tachtig*. Citaat uit H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers* (Amsterdam, 2012), 10.
- 37 W. Derksen, 'Stadsvernieuwing aan het IJ', zie www.wimderksen.com/2013/08/28/de-vernieuwing-van-de-steden (geraadpleegd op 28 augustus 2013).
- 38 De Liagre Böhl, *Steden in de steigers*, 342.
- 39 Ibidem, 343.
- 40 J. de Vries, *Paars en de managementstaat. Het eerste kabinet-Kok, 1994-1998* (Apeldoorn, 2002).
- 41 Nieuwenhuijsen en Bordewijk, 'Volatiele jaren', 29.
- 42 W. Derksen, 'Hoe de PvdA in de steden overeind bleef', zie www.wimderksen.com/index.php?s=Hoe+de+PvdA+in+-de+steden+overeind+bleef (geraadpleegd op 22 juni 2013).
- 43 F. Becker e.a., 'Inleiding', in: idem (red.) *Rotterdam. Vijfentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2004), 7-25.
- 44 De Liagre Böhl, *Steden in de steigers*, 333.
- 45 Ibidem, 322.
- 46 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1992), 41 e.v.
- 47 Ibidem, 50.
- 48 Nieuwenhuijsen en Bordewijk, 'Volatiele jaren', 34.
- 49 R. Vreeman, 'De stad en de economie', in: Becker, Hurenkamp en Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium*, 43-49.

Het najagen van een illusie?

- 1 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt* (Amsterdam, 1950), 12.

- 2 R. Cohen, *Socialisten in Europa. De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese gemeenschap 1952-1972* (Antwerpen/Amsterdam, 1974), 39; R. Koole en L. Raap, 'Euro-sceptis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euro-sceptis in Nederland* (Utrecht, 2005), 109-128; 109-114.
- 3 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt*, 12.
- 4 Ibidem, 9; zie ook Cohen, *Socialisten in Europa*, 41 en 130.
- 5 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt*, 12.
- 6 F. Wielenga, 'De Partij van de Arbeid en het Marshallplan', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984), 128-159; 141-146; S. Singelsma, 'Socialisten, liberalen en Europa. Een onderzoek naar de houding van de PvdA en de VVD ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 1945-1980'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen, 1980); W. Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', in: R.T. Griffiths (red.), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden/New York/Keulen, 1993), 106-134; 108-109; R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam, 2014), 135.
- 7 Plancommissie PvdA, *De weg naar de vrijheid. Een socialistisch perspectief* (Amsterdam, 1951), 390.
- 8 Ibidem, 404 en 406.
- 9 Zie bijvoorbeeld de verkiezingsprogramma's uit de jaren vijftig en zestig en het *Beginselprogramma 1959 Partij van de Arbeid*, artikelen 45 en 47.
- 10 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer, 1992), 453, zie ook 457, 465 en 490.
- 11 M. van der Goes van Naters, 'De nieuwe partij en het federatief Europa', in: *Socialisme en Democratie*, 13 (1956), 2, 103-108; 106.
- 12 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 490, zie ook 462. Zie verder Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 114 en 117; W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', in: *Internationale Spectator*, 31 (1977), 4, 246-255; 247; T. Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 46 (1989), 2, 58-68; 59; zie ook F. Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en democraat', in: M. Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1991), 135-164; 153.
- 13 Van der Goes van Naters, 'De nieuwe partij en het federatief Europa'.
- 14 H. Vos, 'Het Euromarktverdrag vanuit socialistisch gezichtspunt', in: *Socialisme en Democratie*, 14 (1957), 7/8, 450-466.
- 15 Plancommissie PvdA, *De weg naar vrijheid*, 406.
- 16 M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf. De PvdA, het debat over Europa in de jaren vijftig en de doorwerking daarvan in de Europese politiek van Nederland', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 100-117. Eerder heeft Asbeek Brusse ook de interne meningsverschillen in de PvdA in de jaren vijftig ten aanzien van Europa in kaart gebracht; zie Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party'.
- 17 Zie ook Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en democraat', 152-156.
- 18 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 107.
- 19 Segers, 'Nederland tegen zichzelf', 108; zie ook W. Drees, 'De Europese integratie', in: *Internationale Spectator*, 28 (1974), 17 (8 okt), 575-578, met name 577; Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 109, 123-125 en 133.
- 20 Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en

- democraat', 155; H. Daalder en J. Gaemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam, 2014), 239-244.
- 21 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1980), 216.
- 22 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 115-117.
- 23 P. van 't Veer, *Drees. Neerslag van een werkzaam leven* (Assen, 1972), 148.
- 24 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 126-128.
- 25 H. Vredeling, 'Bevoegdheden van het Europese Parlement', in: *Socialisme en Democratie*, 19 (1962), 12, 842-852; 843-844.
- 26 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 468; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 60; S. Patijn, 'De PvdA en het Europa van de zeventiger jaren', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 3, 161-165; 161.
- 27 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 469-471; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 58; B. Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', in: *Socialisme en Democratie*, 36 (1979), 1, 28-36; 28-29.
- 28 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa'; Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', 33-34.
- 29 PvdA, *Voorwaarts! Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977* (Amsterdam, 1977), 74.
- 30 PvdA, *PvdA Beginselprogramma*, (z.pl., 1977), 28.
- 31 Koole en Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland', 115; Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 252.
- 32 Patijn, 'De PvdA en het Europa van de zeventiger jaren', 162 en 165.
- 33 R. ter Beek, 'De noodzaak van een Europese aanpak', in: WBS, *Europa tussen Brandt en Berlinguer* (Amsterdam, 1977), 31-35; 32.
- 34 A. van der Hek, 'EEG, democratie en socialisme', in: *Rood in de vuist*, 7 mei 1976, 3-4; 4; zie ook Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 249. Zie ook bijvoorbeeld de eveneens tot Nieuw Links behorende Ter Beek, 'De noodzaak van een Europese aanpak', 32.
- 35 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 253; zie ook Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', 33; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 60.
- 36 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 488; zie ook PvdA, D66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam, 1972), 42.
- 37 *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1972-1973, 41, 1572.
- 38 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 249; Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 470.
- 39 J.M. den Uyl, 'De toekomst onder ogen zien', in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam, 1978), 230-243; 241.
- 40 *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976.
- 41 Den Uyl, 'De toekomst onder ogen zien', 241.
- 42 *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976; zie ook J.M. den Uyl, 'Van welvaart naar welzijn in Europa', in: *Socialisme en Democratie*, 30 (1973), 2, 65-70.
- 43 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 252.
- 44 J. Huige en P. Reckman, *Doorn in de vuist* (Odijk, 1978), 62; Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 468-469; zie ook E. van Thijn, 'Het rapport-Spienburg en verder', in: *Nieuw Europa*, 1 (1975), 4, 181-185; 181.
- 45 PvdA, *De toekomst is van iedereen. Verkiezingsprogramma '86-'90. Voor werk en eerlijk delen*.
- 46 *HTK*, 1986-1987, 23, 1260, geciteerd door A.G. Harryvan en J. van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', in: idem

- (red.), *Verloren consensus* (Amsterdam, 2013), 143-174; 151. Zie ook Koole en Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland', 117.
- 47 Commissie Programmatische Vernieuwingswings, *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1987).
- 48 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), 80-81.
- 49 J. van den Berg, 'Contouren', in: WBS, *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa* (Amsterdam, 1988), 145-177; 155-156; zie ook Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 473-474.
- 50 Aldus het verkiezingsprogramma van de PvdA van 1986. Zie ook A. Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 3, 99-110; 102.
- 51 Commissie Programmatische Vernieuwingswings, *Schuivende panelen*, 161, zie ook 180; zie ook Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 58.
- 52 Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 157 en 159.
- 53 A.G. Harryvan en J. van der Harst, '1994-2001: Europa wordt binnenland', in: idem (red.), *Verloren consensus*, 175-205; 177; R. Janssen, *De euro. Twintig jaar na het Verdrag van Maastricht* (Amsterdam, 2012), 74-75.
- 54 Geciteerd bij Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 161.
- 55 *HTK* 1992-1993, 18, 1236 en 1238; Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 168. Fractievoorzitter Thijs Wöltgens had zich eerder bij de algemene beschouwingen in dezelfde bewoordingen uitgelaten; zie *HTK* 1992-1993, 8, 410.
- 56 *HTK* 1992-1993, 18, 1238.
- 57 Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 171-172, citaat 172.
- 58 *HTK* 1992-1993, 18, 1253.
- 59 Harryvan en Van der Harst merken op dat 'het supranationale idealisme, aan de dag gelegd in de periode 1989-1991, was verdwenen'; idem, '1994-2001: Europa wordt binnenland', 176-177.
- 60 *HTK* 1992-1993, 19, 1423 en 1420.
- 61 PvdA, *Wat mensen bindt. Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998*; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 105.
- 62 PvdA, *Wat mensen bindt*.
- 63 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 102.
- 64 Commissie-Van Traa, *Het buitenland van de PvdA. Voorbij de waterlinie* (z.pl., 1996), 8.
- 65 Ibidem, 17.
- 66 Ibidem, 8.
- 67 Ibidem, 13, zie ook 18: 'Alleen door integratie kunnen de voordelen van de Europese markt en een toegankelijker wereldmarkt gekoppeld worden aan het door ons gewenste sociaal-economisch stelsel.' Zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103; 'Anders geformuleerd: de politieke macht en mogelijkheden die de nationale overheden inleveren worden, althans ten dele, op Europees niveau gecompenseerd.'
- 68 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103.
- 69 T. Wöltgens, 'Beginselen in een nieuwe context', in: F. Becker e.a. (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1996), 184-198, 196; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103.
- 70 Commissie-Van Traa, *Het buitenland van de PvdA*, 18, zie ook 21-22.

- 71 J. de Beus, 'EMU wordt het graf van de sociaal-democratie', in: *de Volkskrant*, 2 november 1996.
- 72 P. Kalma, 'EMU-religie zal Europese bevolking geen zegen brengen', in: *de Volkskrant*, 2 november 1996.
- 73 *NRC Handelsblad*, 14 februari 1997; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 102.
- 74 A. Metten en B. van Riel, *De strijd om de EMU: economisch beleid aan banden?* (Amsterdam, 1996).
- 75 W. Kok, 'Wij laten niemand los', in: *In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009), 187-214; 199.
- 76 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 8.
- 77 *HTK* 1996-1997, 39, 3228.
- 78 *Ibidem*, 3228 en 3241. Zie voor zijn argumentatie ook 3235.
- 79 *HTK*, 1997-1998, 74, 5493. 'Eén munt en één markt bundelt krachten. Dit zal tot meer politieke gemeenschappelijkheid leiden, simpelweg omdat burgers de oorzaken willen weten van prijsverschillen en concurrentieverhoudingen.'
- 80 E. van Rooyen, *De Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland: 1990-2000* (Amsterdam, 2009), 40.
- 81 *HTK* 1996-1997, 39, 3255. Zo moet ook zijn opmerking worden gezien dat hij 'de sociale en werkgelegenheidsproblematiek een actief onderdeel... van de Europese agenda' beschouwt: deze terreinen zijn primair nationale aangelegenheden, waaraan Europa wel aandacht moet schenken, vooral in de vorm van coördinatie (*HTK* 1996-1997, 39, 3241).
- 82 *Ibidem*, 3240.
- 83 PvdA, *Europa is van iedereen. Manifest Europese verkiezingen van 1999*.
- 84 PvdA, *Samen voor de toekomst. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 2002-2006*, 69.
- 85 PvdA, *Een wereld te winnen. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 1998-2002*.
- 86 PvdA, *Samen voor de toekomst*, 70.
- 87 PvdA, *De kaasstolp aan diggelen en Onder een gesloten dak groeit géén gras. Twee werkgroepen over de PvdA na 15 mei 2002* (Amsterdam, 2002), 34.
- 88 W. Bos, 'Voorbij het federalisme: een nieuw realisme voor Europa', in: W. Bos en M. Verhelst, *Over buitenland gesproken. 10 bijdragen van Wouter Bos* (Amsterdam, 2004), 62-73; 71.
- 89 Bos, 'Voorbij het federalisme', 65 en 69.
- 90 PvdA, *Een sterk en sociaal Europa. Het Europees Verkiezingsmanifest Partij van de Arbeid 2004*.
- 91 Werkgroep Europa, *Europa: vertrouwen herwinnen. Discussienotitie van de werkgroep Europa* (Amsterdam, 2005), respectievelijk 31, 27 en 28.
- 92 *Ibidem*, 27.
- 93 Werkgroep Europa, *Europa: vertrouwen herwinnen*, 16.
- 94 PvdA, *Samen sterker. Werken aan een beter Nederland. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2006*, 100.
- 95 *De Volkskrant*, 2 maart 2009; zie ook G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa: affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam, 2009), 118.
- 96 Zie bijvoorbeeld R. Cuperus, 'De grenzen van een eliteproject', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 82-99.
- 97 *HTK* 2006-2007, 86, 4753-4755.
- 98 *Ibidem* 2010-2011, 96, 2-20.
- 99 Zie www.europa-nu.nl/id/vjdzmoza-q4uo/eurocrisis_2008_2013 (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 100 *HTK* 2010-2011, 64, 3-8.
- 101 *Ibidem*, 96, 2-19 en 2.
- 102 Zie www.europa-nu.nl/id/vipnaoxq70yi/begrotingsdiscipline_en_europese#p8 (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 103 I. van den Burg, 'Een sociale agenda voor Europa', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 165-179; 170 en 169.

- 104 *HTK* 2013-2014, 18, 3-14.
 105 Zie www.europa-nu.nl/id/vilyfky9qbp7/europees_semester (geraadpleegd op 17 oktober 2015).
 106 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa'.
 107 J.M. Wiersma, 'Europa in de wereld', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 180-195; 180.
 108 F. de Ville, 'Socialdemocratie moet zich uit Europese dwangbuis wringen', in: *Res Publica*, 57 (2015), 3, 353-368, 360.
 109 *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976.

Sociaaldemocratie in tijden van globalisering

- 1 Ik ben dank verschuldigd aan Eric Einhorn, emeritus hoogleraar aan de University of Massachusetts (Amherst), voor zijn opmerkingen en suggesties met betrekking tot de Scandinavische sociaaldemocratische partijen.
 2 R. Cuperus en J. Kandel, 'The Magical Return of Social Democracy: An Introduction', in: idem (red.), *Transformation in Progress. European Social Democracy* (Amsterdam, 1998), 11-28.
 3 W. Merkel e.a., *Social Democracy in Pomer. The Capacity to Reform* (Londen en New York, 2008). Dit is een van de weinige gedetailleerde studies over hoe andere partijen dan de Labour Party zich hebben aangepast.
 4 Zie R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, 'Partisan Change and the Democratic Process', in: idem (red.), *Parties Without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (Oxford en New York, 2000), 261-285; 264-265.
 5 I. van Biezen, *Political Parties in New Democracies. Party Organization in Southern And East-Central Europe* (Basingstoke, 2003), 202-203 e.v.
 6 G. Moschonas, 'Historical Decline or Change Of Scale? The Electoral Dynamics of European Social Democratic Parties, 1950-2009', in: J.E. Cronin, G. Ross en J. Shoch (red.), *What's Left of the Left. Democrats and Social Democrats in Challenging Times* (Durham, 2011), 50-86; 82-83.
 7 P. Mair, *Party system change. Approaches and interpretations* (Oxford, 1997), 62; S. Bartolini en P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability. The Stabilization of European Electorates 1885-1985* (Cambridge en New York, 1990), 119-121. Zie ook G. Smith, 'A system perspective on party system change', in: *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1989), 3, 349-363, 349.
 8 In Nederland had de PvdA van oudsher te maken met concurrentie op de linkerflank: in eerste instantie van de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en later van de Politieke Partij Radikalen (PPR); deze partijen gingen in 1990 op in GroenLinks. Geen van deze partijen vormde echter zo'n grote bedreiging als de Socialistische Partij (SP). De SP heeft haar wortels in de maoïstische beweging van de tweede helft van de jaren zestig; zij ontwikkelde zich tot een populistische links-socialistische en later sociaaldemocratische partij die de PvdA niet alleen in de Tweede Kamer uitdaagde. De kritiek op de PvdA en de steken onder water van SP-leider Jan Marijnissen deden denken aan die van de naoorlogse CPN-leider Marcus Bakker.
 9 Veel politicologen betogen dat er een nieuwe politieke conflictdimensie is ontstaan die de dragers van groene, alternatieve en libertarische waarden scheidt van traditionele, autoritaire en nationalistische waarden. Zie onder meer R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, 1977); S. Bornschieer, *Cleavage Politics and The Populist Right*.